

Чиркова М. Ю.,
магістр державного управління,
асистент кафедри філософії
і соціально-політичних дисциплін
Полтавського національного технічного
університету імені Юрія Кондратюка

УЧАСТЬ АРХІВІВ У ДЕРЖАВНІЙ ПОЛІТИЦІ ПАМ'ЯТІ

У статті обґрунтовано вплив архівів на формування соціальної пам'яті як складової національної ідентичності. Узагальнено напрями участі державних архівів у політиці пам'яті та визначено найбільш перспективні форми цієї участі.

В статье обосновано влияние архивов на формирование социальной памяти как составной части национальной идентичности. Обобщены направления участия государственных архивов в политике памяти и определены наиболее перспективные формы этого участия

In this article an influence of archives for the formation of politics of memory as the compound of national identity. The directions of participation of archives in state politics of memory are generalized and more perspective forms of this participation are determined.

Постановка проблеми. У сучасній Україні з виразно фрагментованою політичною культурою гостро постала проблема формування загальногромадянської ідентичності як одного з визначальних чинників розбудови незалежної демократичної соціальної держави. Національна ідентичність, як стверджує С.Хантінгтон, – це конструкт, уявна сутність: те, що ми думаємо про себе, те, до чого прагнемо. Вона формується на підставі базових цінностей – історичної свідомості, спільних культурних та мовних традицій. У цьому переліку соціальна пам'ять історичного типу є одним з основних елементів самоідентифікації етнічної, соціальної або професійної групи, на чому наголошував ще на початку ХХ ст. засновник соціології пам'яті М.Хальбвакс. Вдосконалення політики пам'яті як комплексу заходів і засобів впливу на соціальну пам'ять є особливо актуальним у нашій державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. М.Жулинський, Ю.Зерній, Л.Репіна, В.Скуратівський, В.Трощинський, С.Чукот, Ю.Шаповал та інші дослідники підкреслюють особливе значення вивчення вітчизняної історико-культурної, соціально-політичної та філософської спадщини для формування історичної свідомості як основи національної ідентичності. Зосередившись на дуалізмі національної пам'яті українців, більшість вчених не приділяє належної уваги впливу самих інституцій пам'яті (тобто архівів, бібліотек, музеїв) на процес конструювання ідентичності. Недарма жодний представник вказаних інституцій не взяв участь у круглому столі, організованому Національним інститутом стратегічних досліджень і присвяченому обговоренню цих проблем [7], хоча вони теж є суб'єктами державної політики пам'яті.

Формулювання мети. З огляду на важливість Національного архівного фонду у структурі соціальної пам'яті проаналізуємо діяльність державних архівів щодо його формування, зберігання та організації, а також актуалізації архівної інформації про знакові історичні події як одного з механізмів державної політики пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Для визначення ролі архівів у процесі конструювання національної ідентичності уточнимо саме поняття «політика пам'яті», яким часто називають таку діяльність. Цей термін виник у філософських теоріях мови та влади другої половини ХХ ст. (Р.Барт, Ж.Дерріда, М.Фуко). Постмодерністи висунули тезу про конструювання (реконструювання) владою потрібних їй уявлень про минуле як основи соціально-групової ідентичності. З цього часу завдяки розвитку теорій надіндивідуальної пам'яті (історичної, колективної, соціальної) політика пам'яті розглядається як структурний елемент політичної практики. П.Нора розвинув цю концепцію, пояснивши, що для віднайдіння втраченої ідентичності і легітимізації свого теперішнього стану суспільство і держава реконструюють минуле на підставі документів, архівів, пам'ятників. Цей процес супроводжується гіпертрофією установ (музеїв, архівів, бібліотек) і механізмів пам'яті (комеморацій, активної політичної, туристичної, комерційної експлуатації місць пам'яті, розвитку генеалогії).

Український соціум за часів незалежності можна характеризувати станом перманентного конфлікту різних соціальних спільнот у сприйнятті явищ як сучасної соціокультурної трансформації, так і історичної ретроспективи. Задля досягнення суспільної консолідації слід мінімізувати диференціюючий вплив існуючих антагоністичних ціннісних орієнтирів, адже будь-яка ідентичність залишається одним з результативних інструментів соціальної мобілізації. Для ефективного конструювання ідентичності необхідно сформувати її концептуальний простір, спираючись на культурно-історичні традиції та історичну пам'ять.

Кожна історична спільнота – це своєрідний мікрокосм, що існує в часі і просторі. На різних етапах розвитку вони створюють знакові системи, які з більшим чи меншим успіхом розшифровують нащадки для кращого самопізнання. На відміну від індивідуальної, особистої пам'яті, до якої кожний має безпосередній доступ у формі спогадів, ілюзії справжності пережитого минулого, соціальна пам'ять відчужена від нас. Архівні установи, як і інші інституції пам'яті, є тими складними системами інституціонального опосередкування, що з'єднують людину з минулим соціуму, до якого вона належить. Безпосереднє вивчення архівних документів здійснює вплив влади факту як образу «правди минулого» на формування стилю мислення, внаслідок чого минуле стає засобом проектування самоорганізації сучасного суспільства. Почуття поваги до минулого, історичної причетності починається з сімейних реліквій і закінчується реліквіями національними, загальнолюдськими. Їх важливою частиною є Національний архівний фонд (НАФ) України, яким опікується

державна архівна служба. Відповідно до статті 28 закону про архіви місцеві державні архівні установи створюються для зберігання документів НАФ місцевого значення, управління архівною справою на відповідній території [5], тобто вони є частиною того простору, де конструюється колективна пам'ять регіональної спільноти.

Архіви здійснюють управління соціальною пам'яттю за допомогою складання списку джерел комплектування НАФ, експертизи цінності, вдосконалення методів обліку й описування документів. Від ефективності організації та проведення цих технологічних процесів залежить повнота та об'єктивність документального відбитку функціонування соціуму у просторі та часі. Завдяки одному з основних принципів радянської архівістики – партійності, архівні сховища наповнювались переважно документами органів державної влади та управління, державних підприємств та установ. Таким чином Національний архівний фонд відображав лише офіційний бік життєдіяльності суспільства, а не світовідчуття пересічного громадянина. Подібний підхід до формування НАФ пояснюється не лише етатистським характером суспільної свідомості, але й тим, що, за твердженням А.Черешні, архівісти не змогли виробити надійного інструментарію для оцінки та відбору таких комплексів соціально-біографічної інформації, як особові справи, особові картки тощо [13]. В українських архівних методиках партійність замінена на об'єктивність, але це вже не відновить значний масив ретроспективної інформації, втраченої у радянський період.

Для заповнення лакун у документальній частині соціальної пам'яті існує практика комплектування архівів фондами особового походження (як правило, державних, громадських, культурних діячів), матеріалами усної історії (наприклад, спогадами учасників революцій 1905, 1917 рр. і громадянської війни, свідків голодомору 1932-1933 рр.), створення колекцій документів з історії краю, ініціативного документування знакових історичних подій (Помаранчева революція).

Архівний фонд Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» можна навести як яскравий приклад моделювання колективної пам'яті та на її підставі регіональної ідентичності. На ньому легко простежити механізм включення певних міфологем до офіційно схваленої версії історичних подій місцевого масштабу, коли основною підставою для написання історії населеного пункту ставало посилення на свідчення старожилів про події кількасотлітньої давнини, задокументоване й передане в архів. Наприклад, припущення про заснування у першій половині XVII ст. с.Білики Кобеляцького району базується на спогадах уродженця цього села Г.П.Кузьменка, 1894 р.н., про «якийсь» документ, прочитаний ним 1901 чи 1902 рр. (тобто у 7-8-річному віці) у Миколаївському соборі. За твердженням старожила, у документі розповідалось, що «у 1628 р. (?) після розгрому повстання С.Наливайка у згадану місцевість прибув очолюваний А.Біликом козацький загін, що називався білицькою сотнею, згодом це місце стало називатися Білики»

[4]. У вказаному архівному фонді немало подібних сентенцій, на які спіралися члени авторського колективу при підготовці полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР» [6], хоча їх достовірність викликає певний сумнів.

Інший приклад – колекція спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, зібраної Істпартом у 20-30-х роках. Помітно, що частина з них переписувалася відповідно до генеральної лінії КП(б)У (мовою сучасної науки – історичного метанаративу) з метою звеличення ролі в історії одних політичних персонажів (більшовиків) та нівелювання інших (боротьбистів, есерів-борбистів, есерів-максималістів) [2].

Експертиза цінності документів теж конструює певним чином документальну складову соціальної пам'яті, адже нереально зберігати весь масив управлінських документів за сучасних потоків інформації. Відповідно технологія відбору документів для постійного зберігання набула якості механізму управління соціальною пам'яттю, а через неї й впливу на соціальну свідомість. Численні макулатурні кампанії, що проводились в архівах у радянський період, можна вважати крайнім проявом експертизи цінності.

Початок такої архівній політиці поклали комісії з вилучення та утилізації непотрібних архівних матеріалів – спеціальні державні органи, створені навесні 1920 р. для забезпечення паперової промисловості сировиною. У своїй діяльності вони керувались тимчасовою інструкцією «про порядок вилучення ділових, наукових і непотрібних архівів», згідно з якою архіви державного казначейства, контрольної палати, банківської системи, нотаріату та деяких інших дореволюційних установ і підприємств не мали значної наукової цінності, тому підлягали переробці [3]. Вочевидь, Радянська влада такою масштабною утилізацією намагалась не лише забезпечити паперову промисловість сировиною, але й знищити документальне підтвердження подій та фактів, які не могла використати на свою користь.

У 30-і роки вилучення архівних документів до макулатури не припинялось, причому кількість утилю планувалась тоннами. У 1941 р. спеціально створені експертно-перевірні комісії, до складу яких входили малоосвічені, недосвідчені працівники, вилучали документи поспіхом, з перевиконанням планів передавання до макулатури. Протягом січня-липня 1941 р. пройшло кілька таких «макулатурних» кампаній, і в евакуації вони не припинялися [11, с.446]. Проведена таким чином експертиза цінності звузила документальний сегмент соціальної пам'яті й відповідно розширила можливості для її міфологізації.

Одна з головних місій архівів – оживити найвизначніші події, як з життя країни, так і з життя окремого громадянина. Актуалізацію ретроспективної інформації архіви здійснюють у таких формах, як ініціативне інформування, виставкова діяльність, проведення інформаційних заходів, оприлюднення у ЗМІ (публікація статей і підбірок

документів, підготовка теле- та радіопередач), видавнича діяльність. Регіональні архіви України активно займаються використанням ретроспективної інформації: так, у 2008 р. ними підготовлено 325 виставок, більше 400 телепередач, коло 500 радіопередач, 1700 публікацій у пресі, 50 видань, причому за тематикою переважали присвячені 75-м роковинам Голодомору українського народу. Архівісти намагаються поєднати публікаційну та освітню роботу. Наприклад, державні архіви Дніпропетровської та Харківської областей залучили студентів національних університетів цих міст до підготовки збірників, присвячених Голодомору 1932-1933 рр., щоб майбутні історики не лише набули практичних навичок роботи з документами, а й наблизилися до розуміння суперечностей епохи [1].

Практика участі архівних служб у різноманітних освітніх програмах, призначених для формування почуття історичної тяглості, причетності до спільного минулого, поваги до культурної спадщини широко застосовується у європейських країнах. У французьких архівах діють освітні відділи широкого функціонального призначення: проведення уроків, екскурсій, практичних занять з курсу палеографії, лекцій для учнів і студентів; організації пересувних тематичних виставок. Архіви координують свою діяльність по наданню освітніх послуг з Міністерством освіти Франції [14]. Значну увагу приділяють освітній діяльності голландські, німецькі, польські архівісти. Переміни в освітній сфері цих країн спричиняють збільшення частоти звернень до архівів студентів і школярів, які готують на підставі архівних даних дослідження про охорону та реставрацію пам'ятників культури, планування місцевості, відновлення втрачених особливостей територій та міст.

Російські архівісти віднедавна не тільки беруть участь в освітніх процесах, допомагаючи учням вивчати краєзнавство, але й активно долучаються до історико-просвітницької і військово-патріотичної роботи, що проводиться федеральним урядом у рамках реалізації державних програм «Патріотичне виховання громадян Російської Федерації» на 2001-2005 рр., пізніше 2006-2010 рр. Результатом їх виконання стало проведення численних заходів патріотичного спрямування, орієнтованих на всі соціальні верстви та вікові групи росіян: документальні виставки, теле- та радіопередачі, публікації статей та збірників документів, організація зустрічей з ветеранами, шкільних уроків, екскурсій, науково-практичних конференцій, конкурсів тощо. Крім того, фахівці Федерального архівного агентства (Росархіву) безпосередньо займалися розробкою нормативно-правової бази та концепції патріотичного виховання громадян Російської Федерації.

Керівник Росархіву В.Козлов визначив завданням російських архівів з реалізації вказаних державних програм не тільки виховання патріотизму у росіян, але й як противагу спробам фальсифікації історії Росії. Зокрема, участь українських архівістів у дослідженні та висвітленні трагедії Голодомору 1932-1933 рр. він оцінив як пропагандистську антиросійську

кампанію та приклад політичного викривлення історичної проблеми. Для протидії подібним антиросійським настроям у державах колишнього СРСР та соціалістичного табору російський архівний керівник вважає доцільним активно використовувати архівні документи: публікувати їх у ЗМІ та наукових збірниках, експонувати на виставках, оприлюднювати на конференціях [12]. Так, 17 листопада 2008 р. у Москві пройшла міжнародна науково-практична конференція щодо проблеми Голодомору 1932-1933 рр., організована Росархівом, Інститутом політичних досліджень та Фондом «Історична пам'ять», у рамках якої відкрито виставку архівних документів. Учасники конференції «засудили загрозові для добросусідських відносин з Росією спроби українського керівництва політизації історії – концепція «геноциду голодомором» у 1932-1933 рр.», й трактували її як «прояв загального курсу України на власну окремість» [8]. Отже, на прикладі участі архівних установ у дослідженнях Голодомору українського народу 1932-1933 рр. можна помітити, що іноді оприлюднення ретроспективної інформації впливає не лише на внутрішню державну політику щодо формування національної ідентичності, але й на геополітичну ситуацію.

В історико-просвітницькій та військово-патріотичній роботі російські архівісти нарівні з традиційними формами використання інформації активно застосовують новітні інформаційні технології. Наприклад, на сайті «Архіви Марій-Ел» є розділ про «450-річчя входження Марійського краю до складу Російської держави», у якому, крім архівних документів, розміщені показники соціально-економічного розвитку республіки, Указ Президента Російської Федерації про святкування цієї події, що підкреслює її важливість і на загальноросійському рівні [10]. Помітно, що робота архівних установ суб'єктів Російської Федерації з актуалізації певним чином скомпонованої архівної інформації направлена на формування концептуального простору регіональної ідентичності як невід'ємної складової національної ідентичності.

Використання архівів у державній політиці пам'яті повинно здійснюватися на підставі одного з основних демократичних принципів – гарантованого права на інформацію за умови забезпечення таємниці приватного життя. Доступ до інформації – це теж один з механізмів конструювання колективної пам'яті. Недарма за радянських часів значна частина документів Державного архівного фонду (як вважає В.Козлов до 50% [9]) мала обмежений доступ для більшості дослідників і відповідно суспільства. За хрущовської відлиги відбулась часткова демократизація архівної галузі, наслідком чого стало розсекречування до кінця 1957 р. 62% архівних документів, що перебували на таємному зберіганні. Але вже в серпні 1959 р. у закритому методичному листі Головархіву СРСР зазначалося, що архівісти занадто повно розкривають зміст документів у підготовлених путівниках. Для недопущення подібного створювалися спеціальні комісії, які переглядали всі підготовлені до друку праці й навіть переробляли здані до набору. Такі заходи значно уповільнили

розсекречування [11, с.472]. Наведений приклад демонструє прояв обмеження доступу до інформації у двох аспектах – правовому (державою унормовано таємне зберігання частини документів) та інтелектуальному (не можна з'ясувати наявність необхідних документів без консультації з архівістами). Тенденція невисокої інформативності архівних довідників зберігалася свідомо протягом усього радянського періоду і набула позитивних змін лише за незалежності України.

Розсекречування та публікація частини закритих для дослідників документів у кінці 80-х на початку 90-х років ХХ ст. безумовно вплинули на руйнацію радянської ідентичності й відповідно сприяли мирному розпаду Радянського Союзу, що зокрема зазначає український політолог М.Погребинський [7, с.23].

Українські архівісти протягом останнього двадцятиліття наполегливо займались розсекречуванням, тому зараз лише 0,3% документів НАФ України, що дає змогу як вченим, так і широким колам громадськості значно зменшити кількість так званих білих плям у нашій історії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Лакуни в архівному фонді будь-якої держави (нації) можуть виникати як з об'єктивних – стихійні лиха, техногенні катастрофи, так і суб'єктивних причин – соціальні катаклізми, непрофесіоналізм або заангажованість архівістів. Саме суб'єктивні фактори (діяльність людей, соціальних груп, держави) суттєво впливають на формування архівного фонду держави (нації), тому що у ньому повинна концентруватися інформація про весь суспільний досвід, а не якусь його частину. Спотворення історичного минулого (свідоме чи несвідоме) за допомогою таких архівних процесів і технологій як визначення джерел формування національного архівного фонду, комплектування архівів, експертиза цінності документів, створення науково-довідкового апарату, організація порядку доступу до інформації деформує суспільну свідомість, ускладнює процес національної ідентифікації.

Участь архівів у здійсненні політики пам'яті як однієї з найважливіших складових державної гуманітарної політики за допомогою оприлюднення (організація комунікативних заходів і виставок документів, їх публікація) відомостей про суперечливі періоди нашої історії та призабутих героїв значною мірою впливає на історичну самосвідомість. Архіви сприяють формуванню в соціумі системи уявлень про минуле, адже завдяки оприлюдненню джерело ретроспективної інформації включається у публічний інформаційний простір. Це особливо важливо сьогодні, коли сама інформація, система інформаційних образів та інтерпретацій формує нову суспільну реальність, часто більш впливову, ніж справжні факти, події, явища сучасного чи минулого життя.

В Україні дотепер відсутня цілісна концепція, яка б визначала цілі, механізми, суб'єкти державної політики пам'яті, що значно знижує результативність державного управління та перешкоджає спадкоємності у

цій сфері. Невизначеність місця Державної архівної служби України серед суб'єктів державної політики пам'яті ускладнює можливість участі підпорядкованих їй установ у реалізації цієї політики, на відміну від вдалого досвіду російських та європейських архівів. Отже, необхідно розробити нормативно-правове та фінансове забезпечення впровадження державної політики пам'яті, чітко визначивши форми та методи участі у ній архівних установ.

Використані джерела інформації:

1. Виконання державними архівними установами Указу Президента України та Розпорядження Кабінету Міністрів України про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору в Україні (IV квартал 2008 р.) // Вісник Державного комітету архівів України. – 2008. – №4 (33). – С. 122, 129.
2. Державний архів Полтавської області (ДАПО), ф.п – 7, оп.2, спр.3, 4, 7.
3. ДАПО, ф.р – 1871, оп.1, спр.1, арк.14-15.
4. ДАПО, ф.р – 8661, оп.1, спр.292, арк.105.
5. Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» // Офіційний вісник України. – 2002. – №2. – Ст. 43.
6. Історія міст і сіл УРСР: Полтавська область. – К.: УРЕ, 1967. – С. 409.
7. Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квіт. 2008 р. / За заг. ред. Ю.О.Зерній. – К.: НІСД, 2008. – 68 с.
8. Кобелькова Л.А. Историческая и политическая проблема массового голода в СССР 30-х годов // Отечественные архивы. – 2009. - №1. – С.113-114.
9. Козлов В.П. Публичность архивов и свобода архивной информации // Российское архивное дело. Архивно-источниковедческие исследования. – М.: РОССПЭН, 1999. – С.263.
10. Маринова С.И. Сайт «Архивы Марий Эл» как инструмент в пропаганде и популяризации архивных документов, эффективного взаимодействия архивистов с обществом. – Режим доступа: http://www.rusarchives.ru/evants/conferences/archival/archival_sites_txt/marinova.shtml – Заголовок з екрану.
11. Нариси історії архівної справи в Україні/ За заг. ред. І.Матяш та К.Климової. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с.
12. Научно-практическая конференция «Документы Архивного фонда Российской Федерации как источники патриотического и духовно-нравственного воспитания граждан», 25 ноября 2008 г., Саранск. – Режим доступа: <http://www.rusarchives.ru/evants/conferences/saransk251108.shtml> – Заголовок з екрану.
13. Черешня А.Г. Об усилении источниковедческой составляющей в практике отбора современных документов // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе. Доклады и сообщения на Четвёртой Всерос. конференции 24-25 апреля 2002 г. – М., 2002. – С.148.
14. Arnauld M.-P. Action culturelle et action éducative: le point sur la réflexion en France // Comma: revue internationale des archives. – 2003. – №2-3. – P.177-181.

Рецензент: Аляев Г.С., д.філос.н., професор.